

Бондарчук Петро
(Київ)

ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ (друга половина 1960-х – середина 1980-х років)

В історії України існує ряд періодів, коли окремі сфери духовного життя піддавалися остракізму з боку влади. Однією з них в радянську добу була релігійна, яка оголошувалася пережитком минулого, наслідком невігластва мас чи спадщиною, що залишилася від „часів експлуатації трудящих”. У своїй статті автор зупиняється на релігійній ситуації, що склалася в Україні в середині 1960-х – середині 80-х рр., коли на чолі радянської держави стояли Л. Брежнєв, Ю. Андропов та М. Черненко.

Для висвітлення цієї проблеми істориками було здійснено ряд кроків. З'явився ряд монографій та статей, де ця проблема була розглянута. Однак слід відзначити, що більшість цих праць присвячені, насамперед, загальним проблемам функціонування Церкви в радянському суспільстві. Тому проблема релігійної політики в даних дослідженнях розглядалася лише в цьому контексті. Серед досліджень, присвячених релігійно-церковному життю України, були: „Православ'я в новітній історії України”¹, „Православна Церква в тоталітарній державі”², „Греко-католики в Україні”³ В. Пашенка, „Русская православная церковь в XX веке” Д. Поспеловського⁴, „Випробування вірою” О. Бажана, Ю. Данилюка⁵ та ін. Існували праці присвячені діяльності Церкви в окремих регіонах, зокрема: „Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз” І. Андрухів⁶, „Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини)” С. Яремчука⁷, колективна монографія „Держава і церква на Полтавщині за радянської доби” (розділ написаний В. Войналовичем⁸) та ін.

Друга половина 1960-х – 1980-х рр. характеризується послабленням втручання держави в суто релігійні справи. Антирелігійні тенденції, що мали місце в кінці 1950-х – першій половині 1960-х, продовжують спостерігатися в більш м'якшій формі. Уже зразу ж після зміщення Хрущова, в грудні 1964 р. Верховний суд СРСР за участю КДБ проводить спеціальну нараду з питань порушення „соціальної законності” щодо віруючих. Голови Верховних судів союзних республік отримують доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962–1964 рр.⁹ У січні 1965 р. Президією Верховної Ради СРСР була прийнята постанова „Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих”¹⁰. 13 серпня 1965 р. Президією Верховної Ради УРСР була прийнята постанова „Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих”¹¹. Вона дала поштовх прийняттю подібних рішень місцевими радами. Так, у рішенні виконавчого комітету Черкаської обласної ради депутатів трудящих від 23 вересня „Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих” зазначалося: „Деякі віруючі за їх релігійні переконання були незаконно звільнені з роботи, подекуди службові особи проводили незаконні обшуки в молитовних будинках і квартирах віруючих. Перешкоджали віруючим зареєстрованих громад відправляти релігійні обряди та припускали інші адміністративні дії, спрямовані проти громадянських прав віруючих. Мали

місце факти необгрунтованого притягання до кримінальної відповідальності віруючих”¹².

Радянське релігійне законодавство у зазначений період зазнає певних змін. Було конкретизовано відповідальність за його порушення. Влада намагалася кожну дію проти Церкви та релігії прикрити законом. Коли ж дії проти них носили явно антизаконний характер, то відповідальність покладалася не на закон, а на конкретних чиновників.

Одним із перших нововведень в середині 1960-х рр. була зміна в структурі державних органів, які контролювали релігійну сферу. Згідно постанови РМ СРСР від 8 грудня 1965 р. Рада в справах РПЦ і Рада в справах релігійних культів були реорганізовані в єдиний орган – Раду в справах релігій¹³, а 10 травня 1966 р. було прийнято “Положення про Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР”, яке окреслювало функції та права цього органу¹⁴.

Законодавчі ініціативи торкалися також обліку релігійних організацій та споруд, порядку розгляду скарг і заяв віруючих. 31 жовтня 1968 р. Рада в справах релігій при РМ СРСР затвердила “Інструкцію про облік релігійних об’єднань, молитовних будинків і споруд, а також порядок реєстрації виконавчих органів релігійних об’єднань і служителів культу”. 18 квітня 1968 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ “Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян”¹⁵. В останньому документі робився акцент на розгляді всіх документів громадян.

Два документи, які визначали відповідальність за порушення релігійного законодавства, було прийнято 26 березня 1966 р. Президією Верховної Ради УРСР. Указ “Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культури” визначав порушення законодавства. В число подібних дій підпадало ухилення керівників релігійних організацій від реєстрації об’єднання в органах влади, порушення правил організації проведення релігійних зборів та інших акцій, організація і проведення служителями культу дитячих та юнацьких релігійних зборів, гуртків, що не мали відношення до відправлення культу. За подібні порушення передбачався штраф у розмірі 50 крб.¹⁶

Постанова Президії Верховної Ради УРСР “Про застосування статті 138 Кримінального кодексу Української РСР” від 26 березня 1966 р. визначала порушення, які підпадали під кримінальну відповідальність. До них відносилися: примусове проведення зборів і здійснення оподаткувань на користь релігійних організацій і служителів культу; виготовлення для масового розповсюдження звернень, листівок та інших документів, що закликали до невиконання релігійного законодавства; вчинення обманних дій з метою збудження релігійних марновірств серед населення; організація і проведення релігійних зборів та інших акцій, що порушували громадський порядок; організація і систематичне проведення занять з навчання релігії для неповнолітніх.

За цією постановою до кримінальної відповідальності могли притягнутись і чиновники за відмову у прийомі на роботу чи до навчального закладу, за звільнення з роботи чи навчального закладу, позбавлення пільг та інших істотних обмежень громадян¹⁷. Як бачимо з документа, державні санкції могли бути застосовані і за порушення прав віруючих з боку чиновників, хоча ці слова були лише декларацією, які в реальному житті не знаходили втілення.

Владою також були здійснені кроки для посилення контролю над релігійними об’єднаннями. Постанова РМ СРСР, прийнята 1 квітня 1969 р., наголошувала на упорядкуванні справ реєстрації релігійних організацій, вживанні заходів щодо тих, які ухиляються від цього акту і поживавлення роботи комісій та

груп, які контролювали дотримання законодавства про релігійні об'єднання¹⁸. Контроль за релігійними організаціями був дієвою формою радянської політики в релігійній сфері.

Значна увага в боротьбі з релігією надавалася й атеїстичному вихованню. Так, 16 липня 1971 р. була прийнята постанова ЦК КПРС “Про посилення атеїстичного виховання населення”, в якій зазначалось, що в ряді регіонів “партійні органи та ідеологічні установи зменшили увагу до атеїстичного виховання населення, нерідко допускають примиренське ставлення до поширення релігійних поглядів”. Відповідно ставилися завдання активізувати атеїстичну пропаганду та виховання¹⁹.

Ставлення радянської влади до релігії яскраво ілюструє один з документів уповноваженого Ради в справах релігій (РСР) по УРСР, присвячений заходам по виконанню постанов ЦК КПРС від 16 липня 1971 р. та ЦК КПУ від 31 липня 1971 р. “Про посилення атеїстичного виховання населення на 1971–1972 роки”. В ньому зазначалося, що керуючись цими документами, апарат Ради “буде і надалі послідовно здійснювати політику Партії і Радянської держави по відношенню до релігії і церкви, вести непримиренну боротьбу проти проявів примиренства до релігійної ідеології...”²⁰. Атеїстичне виховання в першу чергу спрямовувалося на молодь, якій влада улаштовувала позарелігійне майбутнє.

В Україні в цей період, крім згаданих вище постанов, було прийнято ряд інших документів, що стосувалися релігійного життя. Лише в першій половині 1970-х років ЦК Компартії України були прийняті наступні основні постанови: “Про роботу партійних організацій Івано-Франківської області по виконанню постанови ЦК Компартії України” від 11 липня 1968 року, “Про серйозні недоліки в роботі партійних організацій Івано-Франківської області по атеїстичному вихованню населення” (жовтень 1970 р.); “Про посилення атеїстичного виховання населення” (серпень 1971 р., постанова прийнята на виконання відповідної постанови ЦК КПРС); “Про створення Львівського державного музею історії релігії і атеїзму” (листопад 1972 р.); “Про заходи по посиленню боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території УРСР” (лютий 1973 р.); “Про посилення боротьби з незареєстрованими релігійними сектами” (вересень 1973 р.); “Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадських свят і обрядів” (березень 1974 р.); “Про утворення Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР” (листопад 1974 р.); “Про склад Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР” (квітень 1975 р.). В лютому 1975 р. на засіданні Секретаріату ЦК обговорено питання “Про роботу партійних організацій республіки по підготовці і використанню кадрів пропагандистів наукового атеїзму”²¹.

За даний період вийшли також такі основні постанови Ради Міністрів УРСР як “Про факти порушень релігійною сектою адвентистів сьомого дня законодавства про релігійні культу” (вересень 1970 р.); “Питання Уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР (про збільшення кількості працівників апарату)” (листопад 1972 р.); “Про деякі заходи по поліпшенню роботи органів ЗАГСу та зміцненню матеріально-технічної бази для здійснення громадянських обрядів” (травень 1973 р.); “Про утворення Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР” (листопад 1974 р.); “Про затвердження “Положення про Раду в справах релігій при Раді Міністрів УРСР” (лютий 1975 р.)²². 1 листопада 1976 р. Президія Верховної Ради УРСР затвердила “Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР”, яким було упорядковано і систематизовано правові норми, що визначали

загальні питання діяльності релігійних організацій, питання здійснення релігійних обрядів і культових церемоній, розглядали майнові проблеми функціонування молитовних споруд²³. Як бачимо з вищезгаданих документів, кількість партійних та урядових постанов, що стосувалися релігійної сфери, які приймалися в ці роки, була неймовірно велика. Значна кількість постанов, що стосувалася релігійної сфери, була свідченням певною мірою декларативності дій. Оскільки, їх було багато, то ми відзначили найсуттєвіші. Насиченими за кількістю прийнятих постанов були і наступні роки.

Одночасно продовжувалася попередня практика насадження атеїстичного світогляду, в тому числі через впровадження радянської обрядовості. Виступаючи на XXV з'їзді КПУ перший секретар ЦК Компартії України В.Щербицький наголошував: "Активно сприяють вихованню трудящих нові радянські свята і обряди. Дуже важливо, щоб усі урочисті події громадського і особистого життя людини були насичені глибоким ідейним змістом, залишаючи незгладимий, пам'ятний слід"²⁴. Радянська обрядовість повинна була сприяти витісненню з побуту релігійних свят та обрядів. Ідейно-виховна робота, що здійснювалася та спрямовувалася парторганізаціями, повинна нести великий атеїстичний заряд, сприяти неприйняттю громадянами СРСР релігії у будь-якій формі та виявах²⁵. Радянська обрядовість була "м'якою" формою атеїзації населення, яка не викликала активного спротиву.

Комуністична партія вимагала підвищення рівня і ефективності атеїстичної освіти. В 1960-і – початку 1970-х рр. було опубліковано ряд важливих праць, присвячених соціології та філософії релігії, які отримали авторитетний статус серед фахівців з атеїзму. Розвивалася марксистська психологія релігії. З 1971 по 1975 р. понад 30 докторських і сотні кандидатських робіт було захищено з різних аспектів атеїзму і критики релігії²⁶. „Інтерес” до атеїстичної тематики в науковій сфері спостерігався і пізніше.

Важливе місце в атеїстичному вихованні відводилося ЗМІ і сфері культури. Атеїстичне виховання повинно було охопити якомога більше сфер людського життя.

Намагалася влада послабити релігійні впливи через зменшення кількості людей, що приймали участь в обрядах. Зокрема, була спроба обмежити кількість кумів у тих місцевостях, де були традиції залучати до кумівства багатьох людей²⁷ тощо.

Радянські органи контролювали також призначення кадрів в зареєстрованих релігійних громадах. Серед духовенства загальноновизнаним був факт, що влада відсіює "фанатиків" із числа бажаючих навчатись в духовних навчальних закладах, навчання там здійснювалось під контролем РСР, впроваджувались агенти КДБ в середовище студентів²⁸. Місцеві уповноважені в справах релігій визначали чи особи, які виявили бажання навчатись на біблійських курсах підходять на цю роль²⁹. Таким чином влада в ряди духовенства допускала осіб, які були підконтрольні державним органам чи лояльні до радянської влади.

У розмові з релігієзнавцем В.Єленським на початку 1990-х рр. В.Куроедов, колишній уповноважений РС РПЦ, а пізніше уповноважений РСР зазначав, що в Україні жорстка лінія щодо церкви йшла від Щербицького. Останній „вважав, що на Україні занадто багато церков і що з цією ганьбою треба покінчити”³⁰. Однак він був ініціатором створення Ради в справах релігії при РМ УРСР, оскільки хотів більше самостійності в релігійних справах³¹. Рада, що підлягала республіканському органу, давала цю можливість реалізувати на практиці.

Аналіз 174 публікацій у республіканських і обласних газетах за період 1977–

1987 рр. показав, що у кожній четвертій публікації віруючі зображувалися як облудні люди, з подвійною мораллю; ще 25% характеризували їх як зажерливих нероб, нечистих на руку; кожна п'ята згадувала про їх таємне минуле та їх керівників; в 16% публікацій висвітлювалися екстремістські вияви віруючих; у 18% була присутня дошкульна критика; і лише 8% відзначали, що більшість віруючих – це чесні і сумлінні працівники³². Проте несправедливо критичних публікацій було значно менше, ніж у хрущовську добу.

В ряді періодичних видань, зокрема „Наука и религия”, появляються статті, в яких критикуються автори, які ведуть атаки не проти релігійної ідеології, а проти віруючих, обзиваючи їх негідниками, брехунами тощо³³.

Релігійна мережа в ці роки значно зменшилася порівняно з післявоєнним періодом. Загалом на 1 січня 1974 р. в Україні нараховувалося 7150 релігійних громад і груп, що належали до понад 20 релігійних течій. З них 5820 було зареєстрованих і 1330 – незареєстрованих. Найбільш масовою була РПЦ, яка нараховувала 4346 зареєстрованих громад, в тому числі 2709 (62%) в західних і 1637 – у 18 інших областях. Проте за відсутністю священників 533 парафії у 1973 р. фактично не діяли, а в 385 – богослужіння проводилися періодично – 5-10 разів на рік³⁴. В досліджуваній період релігійна мережа поступово скорочувалася.

Впродовж кількох десятиліть суттєво впав відсоток віруючих щодо загальної кількості населення. Згідно даних РСР при РМ СРСР віруючі в СРСР на середину 1980-х рр. складали близько 10–20% від всього населення в залежності від регіонів. Вищі від цих даних були цифри, що називалися окремими релігійними діячами. Так, ієромонах Іннокентій (С.Павлов) викладач Ленінградської духовної академії зазначав, що лише кількість прихильників православ'я становить від 12 до 20% від загальної кількості населення. Щорічний всесвітній звіт Об'єднаних біблійських товариств за 1984 р. подав дані, згідно яких прихильники руського православ'я становили в СРСР 19,5%³⁵. Проте в Західній Україні відсоток віруючого населення був значно вищий ніж по СРСР загалом. Так, у Львівській області за даними місцевих органів віруючі складали 35–40% населення³⁶, що на наш погляд дещо занижена цифра.

У поданій вище інформації згадувалися лише віруючі, що були прихильні до певних релігійних організацій. Існувала група людей, які „сповідували” власну релігійність – особи з індивідуальними релігійними переконаннями. Досить вагомим на той період була і кількість тих осіб, що вагалися між вірою і невір'ям. Саме за рахунок них в кінці 1980-х – 1990-і рр. і зростає в основному контингент віруючих. Більшість радянських науковців намагалися уникнути розгляду цієї групи, оскільки її велика кількість перешкоджала однозначно говорити про торжество атеїзму в країні.

У 1970-і – 80-і рр. зниження рівня релігійності майже зупинилося. Дослідники бачили різні причини збереження релігійності в умовах атеїстичної державної політики. Так, англійський дослідник Т.Бісон відзначав, що важливим фактором у збереженні релігійності було те, що віруючі вірили, що Церква виживе в оточенні безбожників³⁷. Інший західний дослідник Г. Сімон зазначав широкі релігійно-соціологічні дослідження сприяли усвідомленню, що релігія має силу привабливості, проти якої комуністична ідеологія мало що може запропонувати³⁸. Остання думка, на наш погляд, найбільш переконлива.

Важливим моментом в житті РПЦ в цей період є Помісний собор РПЦ 1971 р., який зібрався в зв'язку із смертю в квітні 1970 р. патріарха Алексія. Собором було обрано нового Патріарха Пімена (Ізвекова), схвалено діяльність

Синоду, висловлено задоволення ліквідацією Брестської та Ужгородської уній, прийнято рішення про відміну клятв на старі обряди і на тих, хто притримується їх. Це давало можливість зупинити конфронтацію із старообрядцями³⁹.

Собор випрацював стратегію РПЦ на майбутнє, орієнтуючись на перехід процесу модернізації в більш спокійне русло, її стабілізацію. Було звернуто увагу на небезпеку секуляризації віруючих в процесі їх участі в суспільному житті. Тому в подальшому богослов'я стало більш обґрунтовувати догматично участь Церкви і віруючих у вирішенні суспільних проблем. Після Собору спостерігалось звуження масштабу перемін у релігійній сфері й обережність їх реалізації. Висловуючи якісь ідеї, богослови намагалися опертися на традицію, шукаючи обґрунтування в Отців Церкви і т.д.⁴⁰ Загалом можна говорити, що РПЦ в цей період відмовилася як від крайнього консерватизму, так і радикального модернізму.

Оскільки в радянському суспільстві важливу як засобу уніфікації мав відігравати екуменізм, то керівництво РПЦ під тиском влади робить більше кроків в цьому напрямі. В доповіді голови Ради в справах релігії при РМ СРСР В.Куроедова на Всесоюзній нараді уповноважених Ради 25 квітня 1972 р. відзначалось, що керівництво Церков велике значення приділяло впровадженню екуменічної свідомості в маси віруючих. Служителям культу рекомендувалося більше читати проповідей на екуменічну тематику. В православних храмах почало практикуватися служіння з інославною. В.Куроедов зазначав, що надалі духовенство розраховує досягнути організації спільних богослужінь віруючих, що належали до різних конфесій⁴¹. Синод РПЦ навіть прийняв рішення, згідно якого віруючі старообрядницької і Римо-католицької церков могли виконувати обряди (причастя) в Руській православній церкві⁴². Митрополит Никодим в “Журнале Московской патриархии” писав, що це рішення допоможе зміцнити братські стосунки РПЦ з РКЦ і старообрядництвом і таким чином полегшити шлях до віросповідної єдності⁴³. Релігійний екуменізм з подачі влади мав на меті не що інше як централізаційні уніфікаційні наміри – бажання в майбутньому підпорядкувати віруючих єдиному центру, за допомогою якого значно легше здійснювати контроль і маніпулювати віруючими.

В період правління Брежнєва спостерігається певне збільшення студентів семінарій та духовних академій РПЦ. Якщо в 1977 р. на денному відділенні навчалось 788 чол., заочному – 814, то до 1981 р. ця цифра зросла відповідно до 900 і 1000–1100⁴⁴. В Одеській семінарії число студентів зросло із 120 в 1974 р. до 260 в 1980 р.⁴⁵ Це було свідченням того, що влада зрозуміла, що жорстка непродумана політика в релігійній сфері сприяла до певної міри активізації релігійної віри спонукала переходу частини віруючих в релігійне підпілля.

У „брежнєвську добу” практикувалося нагородження найвищих керівників РПЦ радянськими нагородами. 23 січня 1979 р. Голова Президії Верховної Ради УРСР О.Ватченко вручив орден Дружби народів екзарху України митрополиту Київському і Галицькому Філарету. Як відзначалося в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня, митрополит був нагороджений за патріотичну діяльність на захист миру. В анотації до указу було додано, крім вищезазначеного, що екзарх був нагороджений і в зв'язку з 50-річчям з дня народження. Того ж дня голова Українського республіканського комітету О.Гончар вручив митрополиту Філарету почесну медаль радянського комітету захисту миру „Борцю за мир” і медаль Радянського Фонду Миру⁴⁶. Застосування політики „батого і пряника” сприяло подальшому „одержавленню Церкви”. В очах простих народних мас окремі представники духовенства сприймалися як сановиті державні

чиновники. В народі функціонували міфи про їх вплив на прийняття вагомих суспільно-політичних рішень тощо та надзвичайно високий освітній рівень рядових представників духовенства.

РПЦ також виступала в ролі фінансиста радянських миротворчих ініціатив. Так, в 1985 р. лише Івано-Франківська єпархія внесла у фонд миру понад 150 тис. крб.⁴⁷ Зрозуміло, що така добродійність РПЦ була викликана „побажаннями” з боку радянського керівництва.

У “брежнєвську добу”, порівняно з попереднім періодом, загалом спостерігалось певне послаблення тиску на інші релігійні організації, хоча воно мало свої нюанси в залежності від ситуації. Так, певне послаблення тиску на греко-католиків у середині 1960-х рр. змінилось акціями проти них, починаючи з жовтня 1968 р. Впродовж кінця 1968 – 1969 рр. було здійснено обшуки і допити багатьох греко-католицьких священників⁴⁸. Цей наступ на греко-католиків був зумовлений їх деякою активізацією в Україні, що в свою чергу спричинила легалізація Греко-католицької Церкви в ЧССР 13 червня 1968 р. Рада в справах релігій при РМ СРСР у квітні 1969 р. відзначала: „Особливість Закарпаття і в тому, що ця область – прикордонна... Тут же широко розповсюджуються чеські „ліберальні” газети та інші видання, що допускають наклеп на соціалізм, займаються вихваланням релігійних свобод в Чехословаччині, пропагують благородство Дубчека, який дозволив відновити уніатську церкву. Під впливом цієї пропаганди деякі священники самі проводять обробку віруючих, закликають їх кидати православ'я і переходити в унію”⁴⁹. Активізація греко-католиків в цей період спостерігалась також в Галичині.

У 1970 – 80-і роки Греко-католицька церква продовжувала бути чинником впливу на населення західної України. На Івано-Франківщині, на нашу думку, порівняно з іншими західноукраїнськими областями, Греко-католицька церква мала сильніші позиції. Вплив греко-католицизму в другій половині 1970-х років був особливо сильним в містах Івано-Франківську, Коломиї, Долині, селах Бубнище, Церковна, Танява, Гошів, Белеєв Долинського району, Прибилів, Надорожна, Бортники, Гостів Тлумацького району, Кліщівка і Помоняга Рогатинського району, Тарновиця і Клубівці Івано-Франківського району, в деяких селах Галицького і Косівського районів⁵⁰.

В даний період греко-католицьке духовенство підпільно продовжувало релігійну діяльність. У звіті уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР по УРСР за 1964 р. щодо діяльності греко-католиків від 3 березня 1965 року зазначалося, що на 1 січня 1965 р. обліковано понад 400 колишніх греко-католицьких священників і понад 700 ченців і черниць ліквідованих греко-католицьких монастирів⁵¹.

Згідно архівних даних на середину 1965 р. в Західній Україні було близько 350 невоzz'єднаних священників уніатів, з них в Закарпатській єпархії – 130 (2 – активно діючих), Івано-Франківській єпархії – 40 (25 – активно діючих), Львівській єпархії – 177 (124 у Львівській області і 53 у Тернопільській), з них активно діяли – 53 (33 – на Львівщині і 20 – на Тернопільщині)⁵². Ці цифри, як правило, були занижені. Частина греко-католицьких священників не була “викрита”. Через те дані, які фігурували в документах уповноважених, часто змінювалися, і не в бік зменшення, а, навпаки, – збільшення. До того ж дані в різних документах за цей самий період не завжди співпадали.

За післявоєнний період греко-католицькі єпископи рукоположили в сан священника чимало молодих людей. Лише за останні 10 років, згідно даних радянських органів (на 1986 р.), 25 осіб⁵³. Ці цифри, як і дані про кількість

греко-католицьких священослужителів, ченців, не повністю відповідали дійсності. Вони були лише свідченням поінформованості влади.

На 1 жовтня 1968 р. лише на Івано-Франківщині проживало близько 230 ченців УГКЦ⁵⁴. З них проживання 147 ченців не було відоме радянській владі. Хоча греко-католицькі монастирі були ліквідовані, в області існували осередки чернечого життя. Ними були населенні пункти, де проживало кілька ченців. Між ченцями та черниціями розподілялися обов'язки. Якщо в населених пунктах проживав лише один чернець, то він брав на себе всі обов'язки священника УГКЦ. Працездатні ченці працювали на державних підприємствах та установах, а більшість черниць – в медичних закладах⁵⁵. Займаючись світською діяльністю, ченці намагалися жити згідно статутів своїх згромаджень⁵⁶.

Греко-католицьке духовенство використовувало для своїх цілей і зареєстровані православні храми, де не було священників. У 1968 р. із 126 зареєстрованих православних церков у Тернопільській області, які не діяли через відсутність духовенства, у 102 нелегальні відправи здійснювали греко-католицькі священники⁵⁷. Подібна ситуація мала місце і в інших західноукраїнських областях, населених прибічниками греко-католицизму.

Впродовж одного-двох десятиліть релігійна мережа Греко-католицької церкви в ряді регіонів майже не змінилася. Численною греко-католицька мережа залишилася й у другій половині 1970-х років. На одному із семінарів партійних та радянських працівників повідомлялося, що на Львівщині мешкає 126 греко-католицьких священників, Закарпатті – 57, Івано-Франківщині – 47 священників, 97 ченців і черниць, Тернопільщині – 24 священники і 60 черниць⁵⁸. В Івано-Франківській області на 1 листопада 1978 р. було обліковано 45 греко-католицьких священників та 117 колишніх черниць⁵⁹. Згідно іншого документа, на 20 березня 1977 р. на Івано-Франківщині було виявлено 49 греко-католицьких священників і 127 черниць⁶⁰. Ці цифри більш-менш співпадали з даними радянських органів за 1960-і рр. і були занижені порівняно з реальною ситуацією. Слід відзначити, що за віком священники розподілялися наступним чином: від 45 до 50 років – 4 чол., від 51 до 60 років – 5 чол., від 61 до 70 років – 25 чол., понад 70 років – 15 чол. 21 з них мали вищу духовну освіту, інші – середню, 11 працювали на різних підприємства та в організаціях, стільки ж були пенсіонерами, а 27 чоловік утримувалися рідними⁶¹.

Нездатність влади подолати катакомбну Греко-католицьку церкву стала причиною спроби, зініційованої, очевидно, КДБ, домогтися визнання Греко-католицької церкви у формі „римо-католицької Церкви східного обряду” весною 1978 р. Тоді ж була створена ініціативна група з п'ятьох священників. Згідно складеного ними проекту статуту передбачалося проведення римо-католицької служби церковно-слов'янською або українською мовою та ін. У червні 1978 р. цей проект статуту був переданий в РСР в Москву⁶². Реалізація цієї спроби призвела б до більшої контрольованості греко-католиків з боку влади, однак її не було втілено в життя.

У “брежнєвську добу” переслідування греко-католиків, як ми зазначали раніше, було менш сильним, ніж раніше. Державні органи часто, знаючи про греко-католицькі богослужіння, закривали на них очі. Так, у 1981 р. під час допиту єпископа Іоанна Семедія співробітником КДБ, останній лиш зауважив, щоб на богослужіння не збиралися більше дванадцяти чоловік, інакше вони будуть вважатися несанкціонованим мітингом⁶³. Влада сподівалася, що греко-католицизм, не маючи зареєстрованих релігійних організацій та духовенства, вимре сам по собі.

Радянські органи в боротьбі з греко-католицизмом зайняли непослідовну позицію. Не намагаючись відкрито боротися з ним, вони применшували значення греко-католицького фактору. Так, в документі “Про ситуацію в середовищі уніатів в області” (Івано-Франківській – прим. Б.П.М.) від 1 серпня 1988 р. за підписом секретаря Івано-Франківського обкому КПУ І.Посторонка вказувалось, що якщо у 1970 р. греко-католики становили 16% віруючих, то на середину 1988 р. – лише 3,5%⁶⁴. І тут же в цьому документі мова йде про активізацію греко-католиків⁶⁵.

Розширення видання релігійної літератури РПЦ у цей період теж значною мірою зумовлювалося боротьбою з греко-католицизмом, оскільки вагома частка її йшла в західні області. Після 1968 р. сильно обмежений дозвіл на видання релігійної літератури було дещо розширено, очевидно для того, щоб зупинити циркуляцію недозволених та нелегальних матеріалів. А опублікована в СРСР література проходила цензуру⁶⁶. У серпні 1968 р. відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ підтримав пропозицію уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР про видання на замовлення екзарху українськомовного православного молитовника (тираж до 100 тис. прим.) та відновлення випуску у м. Львові щомісячного журналу екзархату “Православний вісник” (тираж – 10 тис. прим.). “Ці видання для віруючих, – як зазначалося в доповідній записці завідувача відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Шевеля від 10 липня 1968 р., – були б протиставлені ворожій нам літературі, яка різними шляхами розповсюджується уніатами серед населення”⁶⁷.

Необхідно відзначити, що зв'язок греко-католиків з своїм віровченням також здійснювався через радіопередачі (що систематично велись з Ватикана, Польщі, ФРН, США), поштовий канал (переписка з родичами з Польщі, посилки, передачі і т.д.). Через родичів та знайомих з Польщі привозили літературу (книги, календарі), предмети церковного вжитку, хрестики, медальйони із греко-католицькою символікою, портрети і медальйони із зображенням Папи тощо⁶⁸.

Продовжували боронити свої позиції в цей період і римо-католики. На березень 1969 р. в УРСР діяло 117 римо-католицьких громад з кількістю осіб, що відвідували костьоли та каплиці, понад 64 тис.⁶⁹ А загальна чисельність віруючих римо-католиків була значно вища. Серед поляків та угорців, що проживали в УРСР, відсоток релігійності був набагато вищим, ніж серед українців. РКЦ служила для них в УРСР етнічним інститутом, що теж впливало на рівень їхньої релігійності.

Обмежена лібералізація релігійно-церковного життя в середині 1960-х рр. вплинула й на процеси, що відбувалися в протестантських громадах. У 1966 р. з'їзд ЄХБ офіційно скасував “Положення про союз євангельських християн-баптистів в СРСР” та “Інструктивний лист старшим пресвітерам” 1960 р. Був прийнятий новий статут. Одночасно було засуджено діяльність ініціативників⁷⁰. Проте конфлікт продовжувався, хоча деякі громади почали залишати ряди ініціативників і повертатися в лави ЄХБ. Зокрема, в Донецькій області так вчинили групи віруючих міст Єнакієвого, Горлівки, Краматорська⁷¹. Дані дії здійснювалися, з одного боку, завдяки відмові ВР ЄХБ від найбільш неприйнятних з боку багатьох ініціативників положень, а з іншого – через те, що влада жорстко ставилася до діяльності нелегальних релігійних організацій.

19 квітня та 17 травня 1969 р. між ВР ЄХБ та РЦ ЄХБ мали місце діалоги. Однак об'єднання не відбулося, занадто різними були позиції по різних питаннях і, зокрема, щодо ставлення до радянського релігійного законодавства⁷².

Зрозумівши, що ліквідація розколу неможлива за даних умов, влада здійснює ряд інших кроків, щоб мати змогу контролювати баптистів-ініціативників.

В роки розколу, найбільш сприятливі для РЦ ЄХБ, лідери ініціативників повели за собою 10–15% складу Церкви ЄХБ. Однак ці дані приблизні внаслідок суворої конспірації серед прибічників РЦ ЄХБ⁷³. Можна говорити, що вони зібрали найбільш глибоко-віруючих людей та незадоволених осіб (в силу різних причин своїм становищем в громадах, складом керівництва)⁷⁴. Проте ініціативникам не вдалося вдихнути нове життя в течію ЄХБ. Незважаючи на свої зусилля, вони не змогли вийти за коло віруючих ЄХБ⁷⁵. Вже в 1966–1967 рр. дії ініціативників виявилися безрезультатними. Крім того, почався вплив, хоча й не масовий, але в ряді випадків груповий і навіть цілими громадами, до легалізованої основної частини об'єднання⁷⁶.

Ініціатори розколу в євангельському християнстві-баптизмі намагалися переглянути суспільну і церковну концепцію об'єднання. Вони намагалися нейтралізувати участь віруючих в суспільному житті й ізолювати його вплив, здійснювати будь-яку церковну діяльність, особливо місіонерську у різних формах, не рахуючись з “соціалістичною” дійсністю, нормами радянського законодавства тощо⁷⁷. Власне кажучи, вони хотіли жити згідно своєї віри, а не радянських законів, ворожих їм.

РЦ ЄХБ більш послідовно ніж ВР ЄХБ намагалась омолодити склад баптизму за рахунок навернення молоді й утворити постійний резерв поповнення течії юнаками і дівчатами шляхом релігійного виховання дітей⁷⁸. Ініціативники у своєму намаганні перетягнути на свій бік молодь зробили одним із своїх положень тезу про спеціальну місію, покладену Богом на молодь, яка полягала в тому, щоб взяти у свої руки „спадщину” із старечих рук та врятувати баптистську течію. У своїх цілях вони використовували незадоволення віруючої молоді атмосферою „богадільності”, що притаманна була для багатьох громад ЄХБ. У „Листі батькам” зазначалося: „Невже вам незрозуміло, що для духовного нормального життя і росту нам недостатньо тієї маячної форми зібрань? Адже по плоті старі люди можуть сидіти днями без руху і вони навіть будуть цьому раді. Але якщо так примушувати дитя, то, значить, свідомо робити його калікою”⁷⁹. Проте, шукаючи резерви поповнення своїх громад, ініціативники так і не змогли вийти за межі середовища євангельських християнських баптистів.

На кінець 1960-х рр. на Україну припадало не менше третини всіх громад ЄХБ в СРСР, а також більше половини громад адвентистів та п'ятидесятників. Якщо порівняти дані кінця 1920-х років із серединою 1960-х років, то за цей період число громад баптистів і євангельських християн (у 20-ті роки їх організації існували окремо) скоротилося на 26%, а число віруючих, які вони об'єднували, на 39% (до уваги бралися також незареєстровані громади)⁸⁰. До цього слід додати, що межі УРСР і її населення за цей період значно зросли. Таким чином доля євангельських баптистів за цей період скоротилась удвічі, приблизно як в центральних областях РРФСР. В 1960-і рр. тенденція до їх скорочення тенденція стала особливо помітна. За 1963–1965 рр. їх чисельність в Україні знизилася на 14%. Це притому, що в той же час відбувалося поповнення за рахунок тих, що хрестились і прибули з інших республік. Якби не процеси, що сприяли зменшенню віруючих, то приріст євангельських баптистів за рахунок новохрещених складав би 4%⁸¹. Слід також відзначити, що скорочення відбувалося значною мірою і природним шляхом – помирили віруючі похилого віку, яких серед євангельських баптистів було досить багато.

На кінець 1979 р. в УРСР діяло 1103 громади та групи ЄХБ (в іншому документі фігурує дещо більша цифра⁸²), до складу яких входило 106 тис. віруючих (10 років назад 94 тис.). Слід відзначити, що значним був відсоток зростання молоді – членів громад ЄХБ. За 5 років ця частка молоді зросла удвічі і становила близько 10%, а в Одеській області – 19,2%, Херсонській – 16%, Запорізькій – 14%. В багатьох громадах ЄХБ в Ровенській та Волинській областях молодь складала більше половини нового поповнення⁸³.

Значна кількість громад та віруючих, як ми зазначали раніше, перестала підпорядковуватися ВР ЄХБ в результаті розколу в 1960-х рр. Лише на території УРСР на початок 1975 р. продовжували діяти 153 групи і 3 громади прибічників РЦ ЄХБ, які об'єднували близько 5 тис. віруючих⁸⁴. В 1960-х рр. їх було значно більше.

У 1970-х рр. було дозволено реєстрацію деяких громад РЦ ЄХБ. Цим кроком влада намагалася розколоти лави прибічників Ради Церков. Як наслідок, з'являється новий різновид євангельсько-баптистських церков – “автономні церкви”⁸⁵. В їх числі були громади в таких містах як Київ (700 членів), Харків. На 1 січня 1986 р., згідно даних ВР ЄХБ, в СРСР було зареєстровано автономно 71 церкву ЄХБ⁸⁶. На кінець 1975 р. в УРСР подали клопотання про реєстрацію 27 громад баптистів-ініціативників, з них 11 громад (511 чол.) висловили бажання зареєструватися автономно, 16 громад (1189 чол.) – як громади РЦ ЄХБ⁸⁷. Багато громад намагалися отримати реєстрацію, пожертвувавши частиною своєї свободи, стомившись від боротьби з радянським режимом, яка спричиняла репресії щодо віруючих.

В другій половині 1960-х рр. і пізніше мали місце сприятливі процеси і для легалізації п'ятидесятництва. У 1968 р. була дозволена реєстрація п'ятидесятницьких церков незалежно від ВР ЄХБ⁸⁸. В 1969 р. Рада в справах релігій зробила спеціальне пояснення, в якому рекомендувала місцевим органам не чинити перепон на шляху об'єднання віруючих-п'ятидесятників із зареєстрованими громадами ЄХБ, а в окремих випадках реєструвати п'ятидесятницькі громади на автономних засадах при умові відмов їх від окремих п'ятидесятницьких обрядів і виконання радянського законодавства⁸⁹. Це дозволило частині п'ятидесятницьких громад вийти із підпілля.

Для п'ятидесятництва як для баптизму притаманними були явища жорсткої опозиції офіційній лінії прорадянського керівництва церкви. Так, у п'ятидесятництві була випрацьована ідеологічна платформа, яка називалася „Братською бесідою з питання влаштування церков християн віри євангельської”. Вона співпадала в ряді моментів з тим, що проповідували ідеологи Ради церков ЄХБ. В окремих пунктах вони пішли далі. Зокрема, служба в армії оголошувалася такою, що знаходиться в протиріччі з християнським віровченням⁹⁰.

Для п'ятидесятників особливості їх віровчення і культової практики були дуже важливі і вони намагалися відстоювати їх, незважаючи на тиск з боку влади. Конкретний приклад, що фігурує в архівних документах, є поведінка частини віруючих автономної громади ЄХБ м. Кіровограда, які відстоювали недоторканість п'ятидесятницьких догм та традицій (говоріння на „іншомовах”, омивання ніг, „духовне хрещення” і т.д.)⁹¹. Відмова від ряду п'ятидесятницьких традицій, зокрема глосолалії, фактично означала відмову від своєї віри, конфесійної належності і відповідно не могла сприйнятися більшістю п'ятидесятників.

Після отримання дозволу на реєстрацію багато громад ряду релігійних течій (баптистів-ініціативників, п'ятидесятників), які діяли раніше нелегально, не

бажали реєструватися. Так, уповноважений Ради в справах релігій по Одеській області В.Коновалов щодо п'ятидесятників зазначав, що свою відмову реєструватись вони пояснювали такими словами: „Ви і так всіх нас знаєте, навіщо нам ще записуватися”, „Свобода совісті передбачає, що вірити в бога це особиста справа кожного. Церква в нас відокремлена від держави, тому ми ні перед ким не повинні звітуватися в тому, що віримо” і т.д.⁹². Активіст п'ятидесятницької громади з с.Дмитрівки Татарбунарського району (Одеська обл.) Т.Ф.Димов заявив: “Ми в реєстрації колись то були... Від нас вимагали дані про членів, про тих, кого хрестити будемо. Ми такі дані давати не хочемо. Ви бажаєте шляхом реєстрації нав'язати нам православну віру... Загалом, коли ми будемо зареєстровані, то нам лише обряди дозволять виконувати, а віри у нас не буде. Обряди же нас не врятують”⁹³. Один з активістів громади ЄХБ с.Бакумівка Рокитнянського району Київської області В.Белобров заявив: “Хоча ви нас і штрафуете, реєстраційні документи ми не візьмемо. Цим ми порушимо вимоги Біблії”⁹⁴. Представники одних релігійних течій, відмовляючись від реєстрації, розглядали її як одну з форм боротьби радянської влади з релігією і їхньою течією зокрема; інші вважали, що реєстрація порушує вимоги Біблії.

Слід відзначити, що формально багато сект, які не були зареєстрованими, не вважалися забороненими. Так, у листі Ради в справах РПЦ до головної редакції УРЕ зазначалося: „Треба слово „заборонені” замінити: не підлягають реєстрації органами влади. Це тому, що закону, який забороняє ці секти немає, а осудження окремих осіб (в першу чергу керівників) є результатом конкретних злочинів”⁹⁵.

В середині 1960-х рр. здійснюються спроби ліквідувати розкол в об'єднанні АСД. У січні 1965 р. представники всіх угруповань і центрів зустрілися на з'їзді в молитовному будинку Київської громади. Оскільки на ньому було більше „мацанівців”, то вони отримали перемогу. П.Мацанова було обрано керівником з'їзду. Почалися “чистки”, жертвами яких стали керівники переможених. Ці дії нового керівництва підтримувала Рада в справах релігій при РМ УРСР⁹⁶. Розкол в середовищі АСД продовжував мати місце.

Існування багатьох угруповань АСД, яке, здавалося, повинно було бути вигідним комуністичній владі, не стало таким в реальності. Угруповання АСД почали змагатися між собою, хто приведе в свої ряди більше людей, хто більше поширить релігійних книг тощо. Тому влада починає думати про об'єднання різних груп. З адвентистських кафедр почали лунати заклики до об'єднання. Були здійснені спроби примирення⁹⁷. На початку 1970-х рр. було відновлено зв'язки з Генеральною конференцією, яка з дозволу влади почала втручатись у справи радянських адвентистів з метою подолання розколу⁹⁸. У 1981 р. розкол було ліквідовано⁹⁹.

Кількість адвентистів сьомого дня в Україні складала 45% від загального числа їх в СРСР (згідно дисертації В.Лентіна)¹⁰⁰. 20% припадало на Прибалтику, 17% – на територію РРФСР, 8% – Молдавську РСР, 7% – Середню Азію і Казахстан¹⁰¹. Зареєстровані релігійні організації адвентистів в УРСР на травень 1978 р. налічували понад 10 тис віруючих¹⁰². Ще чимало залишалося віруючих, що входили в незареєстровані адвентистські групи.

Серед незареєстрованих громад адвентистів-реформістів існувало дві течії. Перша з них – адвентисти сьомого дня реформістського руху – діяла в основному в Закарпатській, Чернівецькій та Хмельницькій областях. Менш розповсюджена вона була у Вінницькій, Одеській, Київській і Черкаській областях. Прибічники цієї течії відмовлялися служити в Радянській армії, в

суботні дні не пускали своїх дітей в школу, практикували навчання релігії. В архівних документах вказується, що в останні роки (до 1978 р.) серед них почала поширюватися ідея легалізації.

Інша течія – „вірний остаток адвентистів сьомого дня”, яку очолював Шелков (заарештований в березні 1978 р.), була розповсюджена в Харківській, Дніпропетровській, Черкаській, Київській і Одеській областях. Щодо радянського способу життя дотримувалися опозиційності¹⁰³.

В умовах підпілля продовжувала зростати кількість релігійних громад свідків Єгови. На 1984 р. в УРСР було зафіксовано 215 груп. В основному свідки Єгови концентрувалися в західноукраїнських областях. Так, у Закарпатській області діяло 64 громади, Івано-Франківській – 41, Чернівецькій – 18, Тернопільській – 16, Львівській – 14, Волинській – 12. Значна кількість їх була в Одеській (14) та Донецькій (11) областях¹⁰⁴. До того ж, серед свідків Єгови спостерігалось збільшення частки молоді та осіб середнього віку.

Усунення М.Хрущова від влади призвело й до полегшення становища свідків Єгови. В червні 1965 р. Верховний Суд УРСР виніс вирок про те, що єговістська література не є антирадянською, а релігійною, й не містить наклепів на державно-суспільний лад. Відповідно віруючих перестали арештовувати за читання літератури. Проте арешти за проповідь продовжувалися¹⁰⁵. Полегшенням для свідків Єгови став Указ президії ВР СРСР №4020-VI від 30 вересня 1965 р. про звільнення свідків Єгови, вивезених в Сибір в 1951 р., від режиму спецпоселення. Вони могли виїжджати в будь-яку місцевість СРСР, крім колишнього місця проживання¹⁰⁶. Цей жест влади призвів до поширення єговізму по всій країні.

У кінці 1960-х рр. для контролю над діяльністю свідків Єгови КДБ активно впроваджує в їхні громади своїх агентів і провокує за їх допомогою розкол¹⁰⁷. Продовжуються арешти свідків Єгови за відмову служити в лавах радянської армії.

На цей період досить далеко зайшли секуляризаційні процеси, які мали місце в середовищі іудеїв. На початок 1970-х рр. питома вага прибічників іудаїзму серед євреїв була не більша, ніж 3–6%. Дещо більший відсоток притаманний для Прибалтики – 5–9%, Грузії, Північного Кавказу і Середньої Азії (бухарських євреїв) – 7–12%. Більшість віруючих становили люди похилого віку¹⁰⁸. Французький журнал „Консьянс е ліберте” (№20 за 1981 р.) писав, що з 350 євреїв, що проживають у Москві, лише 3 тис. є віруючими і тільки 700 – 800 осіб відвідують суботні богослужіння в синагозі¹⁰⁹. Євреї в СРСР все більше відмовлялися від своїх релігійних традицій.

Проте іудейські громади серед частини євреїв продовжували відігравати вагомий роль в житті, оскільки вони виконували й інші функції. Іудейські громади були „ланкою національного спілкування” і їх послугами користувалися євреї, які не відвідували їх¹¹⁰. Така різнобічність діяльності іудейських громад дещо стримувала секуляризацію євреїв.

Зважаючи на даний фактор, влада намагалася обмежити вплив іудейських громад. У Львівській області, де проживало за переписом 1970 р. 27721 євреїв, закрили єдину синагогу, а в 1974 р. було конфісковано сувої Тори та молитовники на квартирі, де збирався міньян¹¹¹. Проте в поборюванні цієї конфесії влада теж намагалася далеко не заходити.

Репресії щодо учасників єврейського духовного відродження були помірними, оскільки влада не бажала посилення антирадянської пропаганди про переслідування релігії в СРСР. Судові процеси, які відбулися в ці роки,

мали метою залякати та обезголовити рух. На початку 80-х років порівняно благополучна ситуація 70-х замінюється широкомасштабними репресіями¹¹², оскільки в 1970-і роки спостерігалася інтенсифікація боротьби за виїзд з СРСР в знак протесту проти національного та релігійного пригнічення.

У досліджуваній період продовжується поступовий занепад старообрядницьких громад. На 1 січня 1978 р. в УРСР діяла 41 зареєстрована громада та одна незареєстрована РПСЦ (Білоцерківської згоди) та 10 безпопівських¹¹³. Молодь все частіше відмовлялася від релігійних традицій своїх батьків.

Скорочується мережа та кількість віруючих ППЦ та ППХ. На 1977 р. в УРСР було зафіксовано 22 групи прибічників ППЦ та ППХ (444 віруючі)¹¹⁴. Це, звичайно, не всі групи, лише ті, діяльність яких була відома владі. У цей період фактично зникають з релігійної карти України релігійні течії мальованців, підгорнівців та ін.

Не зважаючи на певні послаблення у сфері релігії після усунення від влади М.Хрущова, до віруючих часто застосовували штрафні санкції, і навіть притягували до кримінальної відповідальності. Так, М.Климошенко та Г.Арнаутов (голова і пресвітер незареєстрованої ЄХБ) 25 вересня 1980 р. були засуджені до 2 років позбавлення свободи в ІТК (перший – загального режиму, другий – суворого) за організацію в м.Херсоні у 1970 і 1980-х роках групових релігійних дій і участь в них. Раніше вони неодноразово попереджалися щодо припинення цих зібрань¹¹⁵. Д.Чумак (свідок Єгови) 13 липня 1980 р. народним судом Микитівського району м.Горлівки був засуджений на 3 роки позбавлення волі з утриманням в ІТК загального режиму за відмову служити в збройних силах під приводом релігійних переконань¹¹⁶. Такий же вирок за відмову служити отримав житель м.Тореза М.Івань (свідок Єгови)¹¹⁷. Житель м.Харцизька Донецької обл. Є.Пушков (регент незареєстрованої громади ЄХБ) 5 серпня 1980 р. був засуджений на 3 роки позбавлення свободи в ІТК загального режиму за незаконну організацію релігійного зібрання і організацію спротиву працівникам міліції¹¹⁸. Один з керівників РЦ ЄХБ Вінс Георгій Петрович кілька раз був засуджений до позбавлення волі (в 1966 р. на 3 роки і в 1974 р.)¹¹⁹. Під тиском зарубіжної громадськості був висланий за межі СРСР.

Інкони віруючим висувалися абсурдні звинувачення. Судом м.Миколаєва були засуджені троє віруючих, яким інкримінувалося звинувачення, що вони „розпивали вино із однієї чаші, тривалий час молились на колінах із закритими очима”. Навіть голова Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР В.Куроедов у своїй доповіді на Всесоюзній нараді уповноважених Ради 25 квітня 1972 р. мусив поставити питання: “В чому ж тут склад злочину?”¹²⁰.

Всього лише в 1980 р. за релігійними мотивами було засуджено 219 чоловік, з них 17 – членів РПСЦ, 3 – ЄХБ, 55 – свідків Єгови, 5 – адвентистів-реформаторів, 12 – РЦ ЄХБ, 14 – незареєстрованих п’ятидесятників, 4 – віруючих інших конфесій¹²¹. Із загального числа 219 судових справ, 66 були присвячені відмові від служби в збройних силах, 113 – спротиву органам влади, 12 – розповсюдженню “наклепницьких” листів, 10 – виступам проти законодавства про культу, 11 – спекуляції предметами культу, 2 – дармоїдству, 5 – іншим причинам¹²². Влітку 1983 р. Християнський комітет захисту прав віруючих в СРСР (громадська організація) надіслав Асамблеї ВРЦ у Ванкувері свідчення, в якому говорилось, що зросло число віруючих, які знаходяться в ув’язненні (на той час близько 300 чол.), і 25000 п’ятидесятників висловили своє бажання виїхати за кордон, однак їм відмовили¹²³.

Чимало в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. спостерігається притягування віруючих до адміністративної відповідальності. Загалом, лише у 1967 р. до адміністративної відповідальності в УРСР було притягнуто 400 чол.¹²⁴ Найчастіше до адміністративної відповідальності притягувалися представники протестантських громад. Влада намагалась обмежити розширення мереж цих течій, поклавши край їхній місіонерській діяльності. Оскільки ці течії не вбачали свого існування поза нею, це призвело до великої кількості порушень.

У 1979 р. було зафіксовано 540 ухилів віруючих від виконання громадянських обов'язків (у 1976 – 271, 1977 – 327)¹²⁵. У 1979 р. було оштрафовано за порушення законодавства про культу 812 осіб (1976 – 660, у 1978 – 786). З них оштрафовано було 157 осіб, що належали до РПЦ, 126 – до зареєстрованих сектантських течій, 513 – до незареєстрованих сектантських течій, 16 до інших¹²⁶. Репресії в цей період швидше були не спробами покарання за релігійну діяльність, а намаганням відлякати віруючих від виходу за межі дозволеного радянським законодавством.

У 1980 р. за порушення законодавства про релігійні культу була оштрафовано 1652 чол., а в 1980 р. і першій половині 1981 р. за організацію “сектантських зібрань, навчання дітей релігій, розповсюдженні релігійної літератури та інші дії, пов'язані з порушенням радянського законодавства про релігійні культу до кримінальної відповідальності було притягнуто 193 особи”¹²⁷. Як бачимо число віруючих, які притягались до кримінальної та адміністративної відповідальності за “порушення” в релігійній сфері, було значним.

Мало місце і позбавлення батьківських прав віруючих, що належали до нелегальних релігійних організацій, якщо було виявлено, що батьки активно втягують дітей в релігійні справи¹²⁸. Звичайно, крім релігійного виховання, наводились інші звинувачення, однак окремо на них ніхто б не звернув уваги.

В умовах радянського режиму в СРСР дуже глибоко віруючі люди, навіть самими представниками духовенства сприймалися як не зовсім нормальні. Так, в архівній особистій справі, що знаходилася в Свято-Успенській Жировецькій обителі, в адрес отця Пафнутія, пізніше скитонаачальника Китаївської пустині, який прийняв у великій схимі ім'я Феофіл, висувалося звинувачення в тому, що він замість належного йому курортного лікування здійснював паломництво по святих місцях¹²⁹.

Дещо відмінним було ставлення до Церкви в період правління Ю. Андропова. Канадський дослідник В.Поспеловський зазначає, що в цей період в релігійній політиці простежується двоїстість. З одного боку спостерігається посилення репресій проти інакомислячих, в тому числі віруючих, переслідуваних за місіонерську діяльність, катехізацію, розповсюдження літератури релігійного змісту¹³⁰. (Переважно жертвами цих репресій ставали не православні віруючі – П.Б.). З іншого боку ліберальним було ставлення до РПЦ: “... В 1983 р. РПЦ був повернутий Свято-Данилівський монастир і хоч рішення про його повернення формально було підписано ще Брежневим перед самою смертю, країною тоді вже керував Андропов і церковні кола в Росії цілком оправдано приписують заслугу його повернення особисто Андропову, як і ледве не подвоєння при ньому чисельності учнів в духовних школах... В ці ж роки голова РСР Куроедов підкреслював, що обмеження кар'єри чи доступу у вузи через релігійні причини – кримінальний злочин”¹³¹.

Проте число відкритих при Андропові храмів було мізерним. Поспеловський пояснює причину певних поступок РПЦ з боку Андропова тим, що він як колишній голова КДБ добре розумів реальну ситуацію в країні і знав, що

країна і господарство перебувають на межі катастрофи, вимоги про відкриття церков стають більш наполегливими, а віруючі були найбільш совісною та роботящою частиною населення¹³². Однак поступки в релігійній сфері стосувались в основному РПЦ. Більшість релігійних течій перебувала поза “зоною лояльності” з боку влади.

У той же час червневий пленум ЦК КПРС 1983 р. наголошував на активізації пропаганди науково-матеріалістичних поглядів серед населення, приділенні більшій уваги атеїстичному вихованню, наполегливому впровадженню радянської обрядності¹³³.

Більш жорстку позицію щодо Церкви, вважає Д. Поспеловський, зайняв режим М. Черненко. Влада намагалася навіть скасувати рішення про відновлення з руїн Свято-Данилівського монастиря і лише після отримання “цінних подарунків і обіцянки, що там буде не монастир, а адміністративний центр Церкви з персоналом Відділу зовнішніх церковних зв'язків, діяльність якого була вигідна радянській владі, заборону було знято”. (Проте монастир все ж таки пізніше було відкрито)¹³⁴.

Однак жорстких партійних документів, спрямованих на боротьбу з релігією в 1984 р., прийнято не було. В квітні 1984 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому розглядалися питання шкільної реформи. На питаннях атеїзму не акцентувалось уваги¹³⁵. В червні 1984 р. відбувся ще один пленум ЦК КПРС, постанова якого була присвячена роботі з комсомолом, і лише наголошувала на тому, щоб “закрити всі канали проникнення... безідейності...”. Покладалося завдання „розробити і здійснити систему мір..., щоб всі форми дозвілля сприяли випрацюванню атеїстичних смаків”¹³⁶. Загалом можна стверджувати, що радянське керівництво за період перебування М. Черненка на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС намагалася проводити в релігійній сфері політику часів перебування на чолі Компартії та держави Л. Брежнєва.

Певна відповідальність за посилення антирелігійної політики за правління М. Черненка лежить на М. Горбачові. Він займався ідеологією в той період і його „правління” почалось значно раніше смерті Черненка. Передова стаття „Наступ нашої ідеології” опублікована в газеті „Правда” 12 січня 1985 р., в якій ставилася вимога посилити боротьбу проти релігії, націоналізму та буржуазної пропаганди і т.д.¹³⁷, з'явилася не без його згоди.

В старому атеїстичному дусі була складена і прийнята на XXVII партійному з'їзді (лютий 1986 р.) Програма КПРС. В ній наголошувалось: „Партія надалі використовує засоби ідейного впливу для всемірного поширення науково-матеріалістичного світорозуміння, для подолання релігійних забобів, не допускаючи образи почуттів віруючих”. До найважливішої складової атеїстичного виховання входило поширення нових радянських обрядів і звичаїв поряд з підвищенням рівня освіти, трудової і громадської активності¹³⁸.

Продовжувалося знищення храмів і в перші роки горбачовської перебудови. Так, в 1986 р. був зруйнований давній храм Св. Троїці в с. Мала Осниця Маневицького району Волинської області¹³⁹. Однак середина 1980-х була кінцем перебування Церкви та релігії в становищі переслідуваних, таких, які згідно декларацій влади, перешкоджали розвитку суспільства.

У 1986 р. публікації, в яких робляться випадки проти віри, досить поширені, однак вони втрачають свою агресивність. До питань віри все більше звертаються у своїх творах радянські письменники. Друга половина 80-х рр. є поворотним моментом в становищі віруючих та релігії в СРСР. Керівництво СРСР на чолі з М. Горбачовим в умовах кризи радянського суспільства, потребуючи підтримки

інтелігенції, змушене було йти на поступки, в тому числі і в релігійних питаннях. Не останній момент відіграло і ставлення Заходу.

Релігійні ієрархи намагалися використати процеси демократизації в інтересах Церкви. Митрополит Київський і Галицький Філарет напередодні святкування 1000-ліття хрещення Русі у листі до голови Ради в справах релігій при РМ УРСР М. Колесника від 28 травня 1988 р. прохав передати РПЦ частину приміщень колишньої Києво-Печерської лаври (на той час державного історико-культурного заповідника), щоб відновити її діяльність¹⁴⁰. Попередньо, 15 квітня 1987 р. митрополит Філарет з проханням відновити там богослужіння звертався до В. Щербицького¹⁴¹. А ще раніше до радянського уряду через Раду в справах релігій при РМ СРСР зверталися патріарх Московський Пімен та Священний Синод РПЦ¹⁴². Однак на той період прохання митрополита Філарета та керівництва РПЦ не було задоволене. Зокрема у документі від 29 квітня 1987 р. за підписом Ю. Єльченка, М. Орлика, Л. Кравчука та М. Колесника вказувалося, що прохання митрополита про відновлення богослужінь варто відхилити, оскільки мотиви надумані, а його виконання нанесло б значну шкоду заповіднику і справі виховання мільйонів людей¹⁴³.

Знаменною для Церкви датою в плані визнання її заслуг державою стало святкування 1000-ліття хрещення Русі. Впродовж 14–16 червня ювілейні заходи відбувалися в Києві. У Київському театрі опери та балету ім. Т.Г. Шевченка відбулося урочисте засідання і святковий концерт. У святкуванні взяли участь 170 делегатів Помісного собору, що відбувся у Загорську, 165 високопоставлених зарубіжних гостей – глав різних Церков і керівників міжнародних релігійних організацій¹⁴⁴. Після святкування річниці почалося швидке звільнення релігії і Церкви від жорсткої опіки з боку держави.

РПЦ було передано ряд об'єктів Києво-Печерського історико-культурного заповідника¹⁴⁵. Проте слід відзначити, що під час зустрічі групи високопоставлених діячів РПЦ та зарубіжних гостей з головою президії Верховної Ради УРСР В. Шевченком, остання відкинула ідею створення в республіці національних Церков¹⁴⁶.

Після 1988 р. ряд фахівців з атеїзму почали наголошувати на позитивних функціях релігії в суспільстві, особливо в сфері морального виховання. Релігія перестає звинувачуватися у формуванні соціальної пасивності¹⁴⁷. Натомість поступово в бік релігії все частіше робляться реверанси.

Значно складніша була ситуація з УГКЦ. Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький вважав, що реєстрація УКЦ викликала б серйозний конфлікт, зокрема, призвела до розколу віруючих за релігійно-національною ознакою. А відтак почалась би боротьба за сфери впливу, в тому числі й за церковні будівлі, масштаби і наслідки якої важко було б прогнозувати. Щербицький вважав, що була б створена легальна база консолідації антирадянських та націоналістичних настроїв та посилення релігійного, а потім політичного сепаратизму¹⁴⁸. Зокрема, про це він писав до ЦК КПРС в кінці червня 1989 р.¹⁴⁹ Лише 28 листопада 1989 р. Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР опублікувала заяву, в якій зазначалося, що греко-католики можуть утворювати та реєструвати свої релігійні громади¹⁵⁰. Після цього греки-католики почали масове захоплення храмів РПЦ (колишніх греко-католицьких).

Важливим фактором у посиленні секуляризаційних процесів в СРСР було підвищення освітнього рівня населення. Освіта ж була пов'язана з наукою, яка базувалася на ньютоні-картезіанській парадигмі (впродовж XX ст. багато наукових напрямів, зокрема фізика, математика та ін., від неї поступово

відходили). Прив'язаність до цієї парадигми опосередковано сприяло поширенню в соціумі матеріалістичних поглядів, навіть в тих країнах, де ніколи не здійснювалося поборовання релігії з боку держави (західноєвропейські країни), проте релігійність населення там опустилася до низького рівня.

Сучасні російські дослідники В. Баранніков та Л. Матроніна відзначають: „Під впливом розповсюдження письменності, освіти і науки традиційна релігійність поступово починає розхитуватися, а початок інформаційної епохи в розвитку суспільства поставило під питання саме її існування...”¹⁵¹. В умовах розвитку інформаційного суспільства руйнувалися підвалини традиційної релігійності – цілісність етнокультурного буття, традиційні способи передачі соціально-значимої інформації і т.д. Традиційна релігійність була притаманна для традиційного суспільства з переважно розвинутим аграрним сектором, яке протиставлялося індустріальному.

Злам релігійності був настільки сильний, що навіть в роки незалежності – на початку третього тисячоліття – значна частина населення України не пов'язувала себе з релігією. Згідно соціологічного моніторингу 2001 р. віруючі на Заході України становили 84,7%, в Центрі – 51,6%, Півдні – 45,9%, на Сході – 39,6%¹⁵². Існувала і певна частка осіб, які себе не ідентифікували: 8,4% – на заході, 16,7% – у центрі, 21,9% – на півдні і 17,3% – на Сході¹⁵³. Для частини тих, хто заявив про свою віру, вона не впливала або мало впливала на їхнє життя.

Теж саме стосується науково-технічного прогресу. Ряд зарубіжних філософів та соціологів вважали науково-технічний прогрес, індустрію „головним фактором, який формує образ думки людей”¹⁵⁴, бачили в них сили, що мають магічну владу над людьми. Л. Мемфорд зазначав, що завдяки автоматизації „людина стане повністю відчуженою від свого світу і перетворить в нікчемність – царство, сила і слава віднині належить машині”. Електронні обчислювальні машини він кваліфікував як появу „нового об'єкту для культу бога кібернетики. Ця нова релігія дійсно вимагає більшої віри, ніж в людського бога”¹⁵⁵.

Англійський історик, філософ, культуролог К. Доусон писав: „... Нова наукова культура позбавлена всякого позитивного духовного змісту. Вона являє собою великий комплекс технічних заходів й областей спеціалізації без скеровуючого духу, без основи для загальних моральних цінностей, без об'єднуючої духовної цілі. Це було не стільки очевидно, поки сучасна наука обмежувалася народами Заходу і підтримувала свій зв'язок з ідеологією гуманізму і лібералізму, але тепер, коли вона стала дійсно всесвітньою, її духовний нейтралітет і беззмістовність стали очевидні, оскільки вона може бути перейнята *en bloc* будь-якою державою, здатною навчити спеціалістів і купити машини й обладнання, як зробила Японія впродовж останніх шестидесяти років. Культура цього роду не є зовсім культурою в традиційному розумінні, тобто вона не є порядком, який включає в себе кожний бік людського життя в живій духовній спільноті. Вона навіть може стати ворогом самого людського життя, а перемога технократії – означати руйнування людяності...” Таку думку поділяло чимало західних вчених. На наш погляд, вона є дещо перебільшеною і не враховує варіабельності можливостей людського розвитку, хоча даний сюжет показує вплив (часто негативний) науки (в тому вигляді, в якому вона нині є) на релігійність і духовну культуру людства загалом¹⁵⁶.

Підсумовуючи сказане вище, слід відзначити, що усунення М. Хрущова від влади сприяло певній лібералізації релігійної політики. Влада відмовляється від прямого порушення Конституції та інших державно-нормативних актів

в релігійній сфері. Боротьба з релігією починає носити більш завуальований прихований характер. Це виявилось, зокрема, у зменшенні тиску на релігійні організації та віруючих.

Для досліджуваного періоду притаманна значна кількість державних та компартійних постанов, що стосувалися релігійної сфери. Це свідчило не лише про те, що влада активно бореться з релігією, а й про декларативність цих актів, їх лозунговий характер. Боротьба з релігією більш зміщується в сферу здійснення атеїстичної пропаганди. Незважаючи на певну лібералізацію релігійної політики, кількість притягнутих до кримінальної та адміністративної відповідальності віруючих за порушення в релігійній сфері залишається значним.

Впродовж другої половини 1940-х – середини 1980-х рр. продовжує скорочуватися релігійна мережа в УРСР. Проте кількість віруючих, досягнувши, очевидно, свого найнижчого рівня в 1970-х рр., пізніше продовжує залишатися більш-менш сталою. В силу соціокультурного розвитку, специфіки людської психіки тощо влада так і не зуміла подолати релігійність населення, про що декларувалося в кінці 1950-х – першій половині 1960-х рр.

В СРСР, як і в інших країнах, вагомо впливав на зниження релігійності населення розвиток науки, яка базувалась на ньютоно-картезіанській парадигмі і пов'язаним з нею відповідним світоглядом (що сприяв становленню матеріалістичному світогляду) освіти. Не останню роль зіграв також науково-технічний прогрес, який відчутно підірвав усталені в соціумі традиції.

¹ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч.2. – Полтава, 2001. – 736 с.

² Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1946 – початок 1990-х років. – Полтава: АСМІ, 2005. – 631 с.

³ Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – 615 с.

⁴ Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в ХХ веке. – М.: Республика, 1995. – 511 с.

⁵ Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-і рр. – К., 2000. – 329 с.

⁶ Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944 – 1990 роки: історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.

⁷ Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). – Чернівці: Рута, 2004. – 352 с.

⁸ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – 254 с.

⁹ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч.2. – С. 101.

¹⁰ Там само.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп.1. – Спр. 448. – Арк. 13.

¹² Там само.

¹³ Про релігію і атеїзм (36. док. і матеріалів). – К.: Політвидав України. – С.232; Собрание постановлений Союза Советских Социалистических Республик. – 1965. – №225. – С. 521; Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / Составитель Герд Штриккер. – Т.2. – М.: Профили, 1995. – С. 64.

¹⁴ Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991... – С. 65; Законодательство о религиозных культах. – М., 1971. – С. 124.

¹⁵ Яремчук С. Назв. праця. – С.179.

¹⁶ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1966. – №13. – Ст.68. – С.119; Про релігію і атеїзм: (36. док. і матеріалів). – К.: Політвидав України, 1973. – С.233.

¹⁷ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1966. – №13. – Ст.70. – С.121; Про релігію і атеїзм (36. док. і матеріалів). – К.: Політвидав України, 1973. – С.233-234.

¹⁸ Яремчук С. Назв. праця. – С.182.

- ¹⁹ Про релігію та атеїстичне виховання. – С.163-164; Об идеологической работе КПСС: Сб. док. – М.: Политиздат, 1977. – С.309-310.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.247. – Арк.173.
- ²¹ Там само. – Оп.25. – Спр.1201. – Арк.4-5.
- ²² Там само. – Арк.5-6.
- ²³ Про релігію і атеїстичне виховання. – С.224-236; Відомості Верховної Ради УРСР, – 1976. – №46. – Ст.420.
- ²⁴ Материалы XXV съезда Коммунистической партии Украины. – К.: Политиздат Украины, 1976. – С.72.
- ²⁵ Косуха П.І., Терещенко Ю.І., Шимко І.М. Про так званих “рягівників” баптизму / Т-во “Знання УРСР”. – К., 1977. – С.17.
- ²⁶ Kääriäinen K. Atheism and Perestroika. – Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1993. – P.32.
- ²⁷ Яремчук С. Назв. праця. – С.195.
- ²⁸ Поспеловский Д.В. Назв. праця. – С.343.
- ²⁹ Див. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.77. – Арк.187, 188, 191, 192, 219 та ін.
- ³⁰ Володимир Куроедов: Члени політбюро не були добрими християнами / Розмову вів В.Сленський // Людина і світ. – 1992. – №1. – С.22.
- ³¹ Там само.
- ³² Сленський В.Є. Морозна „відлига”: Про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – С.284.
- ³³ Simon G. Church, State and opposition in the USSR. – London: Hurst, 1974. – P.93.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.872. – Арк.2.
- ³⁵ Бондаренко В.Д. Современное православие: тенденции эволюции. – Симферополь: Таврия, 1989.
- ³⁶ Григоренко В. Если без предвзятости... // Наука и религия. – №12. – С.19.
- ³⁷ Veeson Tr. Discretion and valour: Religion conditions in Russia and Eastern Europe. – Glasgow: Collins, Fontana books, 1975. – P.135.
- ³⁸ Simon G. Church, State and opposition in the USSR. – P.94.
- ³⁹ Христианство: Словарь / Под общ. ред Л.Н.Митрохина и др. – М.: Республика, 1994. – С. 359.
- ⁴⁰ Бондаренко В.Д. Указ. соч. – С.22-23.
- ⁴¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.663. – Арк. 11 зв.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Поспеловский Д.В. Указ. соч. – С. 343.
- ⁴⁵ Там само. – С342-343.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 23. – Арк. 10; За діяльність на захист миру // Вісті з України. – 1979. – №5. – Січень. – С. 2.
- ⁴⁷ Доповідь архієпископа Івано-Франківського і Коломийського Макарія „Возз’єднання Греко-католицької Церкви з Руською Православною Церквою” // Православний вісник. – 1986. – №7-8. – С. 43.
- ⁴⁸ Митрополит Володимир (Стернюк). – Львів, 1991. – С. 27-28.
- ⁴⁹ Дмитрук В.І. Ініціативи української громадськості щодо відновлення греко-католицької церкви в кінці 1960-х років // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (36. ст.) // НАН України. Ін-т історії України та ін. – Вип.32. – К.; Хмельницький, 2005. – С. 375.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 52. – Арк. 68-69.
- ⁵¹ Сергійчук С. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К.: Дніпро, 2001. – С.405.
- ⁵² ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 16.
- ⁵³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 25. – Спр. 2980. – Арк. 46.
- ⁵⁴ Вуянко М. Чернецтво Прикарпаття у 40-х – 80-х роках ХХ ст. // Україна соборна: Зб. наук. ст. – Вип.2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 375.
- ⁵⁵ Там само. – С.378.
- ⁵⁶ Там само. – С.379.
- ⁵⁷ Стоцький Я. Українська греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). – С. 252.
- ⁵⁸ Сленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990) / Т-во “Знання УРСР”. – К., 1991. – С. 37-38.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 109. – Арк. 1.
- ⁶⁰ Там само. – Спр. 52. – Арк. 67.

- ⁶¹ Там само. – Арк. 68.
- ⁶² *Боцюрків Б.* Українська греко-католицька церква в катакомбах (1948 – 1989) // Ковчег. – 1993. – Ч.1. – С. 151.
- ⁶³ *Коссеї Ю.* Владика Іоанн Семедій – духовний діяч Закарпаття. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – С. 57.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 3330. – Арк. 33
- ⁶⁵ Там само. – Арк. 32-34.
- ⁶⁶ *Beeson Tr.* Discretion and valour: Religion conditions in Russia and Eastern Europe. – P. 129.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 42. – Арк. 30.
- ⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 137. – Арк. 209.
- ⁶⁹ *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохочі. – К.: Дніпро, 2001. – С. 20.
- ⁷⁰ *Максиміліанов Г.Г.* Баптисти-раскольники: хто они? – Донецьк: Донбасс, 1970. – С. 33.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Див.: Там само. – С. 35-38.
- ⁷³ *Клибанов А.И.* Религиозное сектанство и современность (социологические и исторические очерки). – М.: Наука, 1969. – С. 114.
- ⁷⁴ Там само. – С. 113.
- ⁷⁵ Там само. – С. 115.
- ⁷⁶ Там само. – С. 113.
- ⁷⁷ Там само. – С. 105-106.
- ⁷⁸ Там само. – С. 110.
- ⁷⁹ Там само.
- ⁸⁰ Там само. – С. 76.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 105. – Арк. 36.
- ⁸³ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 100. – Арк. 103.
- ⁸⁴ Там само. – Спр. 69. – Спр. 1. – Арк. 3.
- ⁸⁵ Євангельські християни-баптисти / Підгот. Ю.Решетників // Релігійна панорама. – 2000. – №2. – С.72; *Руденко А.А.* Євангельские християне-баптисти и перестройка в СССР // На пути к свободе совести. – М.: Прогресс, 1989. – С. 354.
- ⁸⁶ *Малахова И.А.* Современный баптизм: идеология и деятельность. – М.: Знание, 1987. – С. 24.
- ⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 1. – Арк. 38.
- ⁸⁸ Церква християн віри євангельської п'ятидесятників // Релігійна панорама. – 2001. – №7. – С. 66-67; *Вишиванюк О.* Етноконфесійні трансформації в Україні у перші післявоєнні роки (1944–1953) // Наукові записки / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досл. – Вип.28. – К., 2005. – С. 243.
- ⁸⁹ *Барменков А.И.* Свобода слова в СССР. – 2-е изд. – М.: Мысль, 1986. – С. 140.
- ⁹⁰ *Клибанов А.И.* Религиозное сектанство в прошлом и настоящем. – С. 164.
- ⁹¹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 49. – Арк. 194.
- ⁹² Там само. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 130. – Арк. 90.
- ⁹³ Там само. – Арк. 90-91.
- ⁹⁴ Там само. – Спр. 127. – Арк. 56.
- ⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 446. – Арк. 12.
- ⁹⁶ *Парасей А.Ф., Жукалюк Н.А.* Указ. соч. – С.76-83.
- ⁹⁷ Там само. – С. 85-86.
- ⁹⁸ Там само. – С. 90-109.
- ⁹⁹ Там само. – С. 126-127.
- ¹⁰⁰ *Клибанов А.И.* Религиозное сектанство и современность. – С.98; Його ж. История религиозного сектанства в России. – С. 297-298.
- ¹⁰¹ *Клибанов А.И.* Религиозное сектанство и современность. – С. 99.
- ¹⁰² ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 4. – Арк. 20.
- ¹⁰³ Там само.
- ¹⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2717. – Арк. 0.
- ¹⁰⁵ *Алексеевцев В.* Діяльність свідків Єгови на Кіровоградщині в роки заборони (кінець 50 – 80 роки ХХ століття) // Актуальні аспекти дослідження міста (матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції) / Кіровоград. обл. ін-т післядипломної освіти ім. В. Сухомлинського. – Ч.1. – К., 2005. – С. 111.
- ¹⁰⁶ Там само.

- ¹⁰⁷ Там само. – С. 112.
- ¹⁰⁸ Советские евреи: мифы и действительность. – М.: Изд-во Агентства печати Новости, 1971. – С. 34; *Гольденберг М.А.* Социально-политическая доктрина сионизма. – Кишинев: Штиинца, 1973. – С.80-81; *Эдельман А.И.* Секуляризация и преодоление иудейских верований в СССР // Вопросы атеизма. – Вып. 13. – К., 1977. – С. 103; *Баканурский Г.Л.* Иудаизм и современность. – М.: Знание, 1978. – С. 61.
- ¹⁰⁹ *Еленский В.Е.* Иудейский клерикализм и сионизм. – С. 102.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 22. – Арк. 28.
- ¹¹¹ *Мирський р., Хонігсман Я., Найман О.* Юдофобія проти України (старі забобони і модерні вигадки). – Львів, 1998. – С. 24.
- ¹¹² *Бегун И.* История еврейского движения в СССР (1960–1980 гг.): Важнейшие этапы // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ століття: Зб. наук. праць; Матеріали конференції 28–30 серпня 2001 р. – К., 2002. – С. 43-44.
- ¹¹³ ЦДАВО України. – Ф. 4468. – Оп. 7. – Спр. 76. – Арк. 111.
- ¹¹⁴ Там само. – Спр. 56. – Арк. 18.
- ¹¹⁵ Там само. – Спр. 149. – Арк. 163-164.
- ¹¹⁶ Там само. – Арк. 16-17.
- ¹¹⁷ Там само. – Арк. 18-19.
- ¹¹⁸ Там само. – Спр. 147. – Арк. 12-14.
- ¹¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 1. – Арк. 3.
- ¹²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 663. – Арк. 16.
- ¹²¹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 148. – Арк. 12.
- ¹²² Там само. – Арк. 13.
- ¹²³ *Эллис Дж.* Русская православная церковь: согласие и инакомыслие. Пер. с англ. – London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. – С. 264.
- ¹²⁴ *Яремчук С.* Назв. праця. – С. 181.
- ¹²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 116. – Арк. 6.
- ¹²⁶ Там само. – Арк. 8.
- ¹²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2225. – Арк. 30.
- ¹²⁸ Див. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 15. – Арк. 15-18 та ін.
- ¹²⁹ *Яковлев М.* Жизнеописание скитоначальника Китаевской пустыни Киево-Печерской Лавры схиархимандрита Феофила (1929 – 1996). – 2-е изд. доп. – К., 1998. – С. 54.
- ¹³⁰ *Поспеловский Д.В.* Указ.соч. – С. 380.
- ¹³¹ Там само. – С. 380-381.
- ¹³² Там само. – С. 381.
- ¹³³ Навстречу XXVI съезду КПСС // Наука и религия. – 1985. – №7. – С. 3.
- ¹³⁴ *Поспеловский Д.В.* Указ. соч. – С. 382.
- ¹³⁵ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 10 квітня 1984 року. – К.: Політвидав України, 1984. – 32 с.
- ¹³⁶ *Поспеловский Д.В.* Указ. соч. – С. 383.
- ¹³⁷ Правда. – 1985. – 12 января.
- ¹³⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова редакція. Прийнята XXVII з'їздом КПРС. – К.: Політвидав України, 1986. – С. 52. – С. 385.
- ¹³⁹ *Рожко В.* Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870 – 2000). – Луцьк: Media, 2001. – С. 517.
- ¹⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2980. – Арк. 16-18.
- ¹⁴¹ Там само. – Спр. 3143. – Арк. 9-10.
- ¹⁴² Там само. – Арк. 9.
- ¹⁴³ Там само. – Арк. 11-12.
- ¹⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 3329. – Арк. 12.
- ¹⁴⁵ Там самою. – Арк. 13.
- ¹⁴⁶ Там само.
- ¹⁴⁷ *Kääriäinen K.* Atheism and Perestroika. – P. 12.
- ¹⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2659. – Арк. 7.
- ¹⁴⁹ Там само. – Арк. 5-7.
- ¹⁵⁰ Там само. – Арк. 49.
- ¹⁵¹ *Баранников В.П., Матронина Л.Ф.* Динамика религиозности в информационном обществе // Социс. – 2004. – №9. – С. 103.
- ¹⁵² *Рязанова Л.С.* Церквоно-релігійна ситуація в Україні: динаміка змін упродовж останнього

десятиліття // Українське суспільство: десять років незалежності: Соціологічний моніторинг та коментар науковців / НАН України. Ін-т соціології. – К., 2001. – С. 542.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Цит. за: *Нечитайло З.Ф.* Вказ. праця. – Арк. 108.

¹⁵⁵ Цит. за: *Нечитайло З.Ф.* Особенности процесса секуляризации религиозного сознания под влиянием современных научно-технических достижений (На материалах конкретных социологических исследований): Дис... канд. филос. наук / КГУ им. Т.Г.Шевченка. – Б.М., 1969. – Арк. 108.

¹⁵⁶ *Доусов К.Г.* Религия и культура. Пер. с англ. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 271-272.